

Grillige landschappen, grillige heerschappen. De veranderlijke natuur en de ruimtelijke afbakening van heerlijkheden in het Gelderse rivierengebied (15^e en 16^e eeuw)

door

Jim van der Meulen

Wie zich vandaag de dag een voorstelling probeert te maken van het hertogdom Gelre zal waarschijnlijk een landkaart voor zich zien met strak omliggende grenzen. De meeste historici voegen dergelijk kaartenmateriaal dan ook toe aan hun studies over de politieke geschiedenis van het hertogdom. Dat is een onvermijdelijke versimpeling. We willen nu eenmaal dat lezers grofweg weten over welk gebied we het hebben en zeker Gelre blijft een enigszins onbekend gewest in de geschiedenis van de Nederlanden – laat staan voor een internationaal publiek.¹ Toch geven die strak begrensde kaarten een vertekend beeld van de historische realiteit. Middeleeuwse grenzen waren niet statisch. Pas vanaf het midden van de zestiende eeuw begonnen Europese staatsadministraties systematisch hun territorium in kaart te brengen. Deze zogenaamde ‘cartografische revolutie’ wordt geïnterpreteerd als een middel van landelijke overheden om niet alleen de fysieke reikwijdte van hun autoriteit in kaart te brengen, maar ook om deze actief op te leggen met behulp van grafische technieken en meetkundige innovaties.²

Maar dat betekent niet dat middeleeuwers niet bezig waren met de fysieke afscheiding van hun land. Reeds vóór de introductie van kaartmateriaal, maakten bestuurders en inwoners zich al een inbeelding van ruimtelijke ordening – wat wel een ‘denkbeeldige cartografie’ is genoemd.³ Conflicten over grondgebruik en over de begrenzing van rechtsgebieden komen dan ook regelmatig voor in laatmiddeleeuwse Gelderse procesdossiers. Vooral dat eerste zien we veel terug: stedelijke magistraten, adellijke heren, maar ook ‘eenvoudige’ plattelanders bestreden regelmatig elkaars (economische) aanspraken op het gebruik van akkers, weiden en waterstromen. Betwistingen van rechtsgebied zijn iets zeldzamer. Toch zijn deze des te interessanter, omdat ze een inkijk bieden in de uiteenlopende manieren waarop overheden hun gerechtelijke autoriteit over ruimte kracht probeerden bij te zetten. Zo heeft de Britse historicus Tom Johnson recent beargumenteerd dat we jurisdicties in laatmiddeleeuws Engeland niet moeten beschouwen als ‘ruimtelijke blokken’. In deze periode moet jurisdictie veel meer gezien worden als een middel of een ‘proces, dat regelmatige herformulering behoefde’.⁴

Wat daarbij opvalt is de prominente rol die de natuur en het landschap zelf speelden in de rechtsclaims op de ruimte. Dat geldt zowel voor de Engelse zaken die Johnson beschrijft als voor de Gelderse conflicten die hier centraal zullen staan. In zekere zin is dit niet meer dan logisch, omdat landschapselementen zoals rivieren vanzelfsprekend afscheidingen vormden tussen stukken land. Minder evident, althans vanuit een hedendaags perspectief, was het gebruik van levende natuur bij fysieke afbakeningen. Vooral bomen komen veelvuldig terug als demarcatiepunten. Zelfs nadat de cartografie zijn intrede had gedaan als meetkundige basis voor territoriale begrenzing, zien we zulke ‘scheijbomen’ nog terugkomen in het Gelderse bronnenmateriaal, inclusief kaarten (**afb. 1**). Dit gebruik van natuurlijke herkenningspunten versterkte de dynamische aard van laatmiddeleeuwse grenzen. Bomen waaiden immers om, terwijl rivieren buiten hun oevers traden of van loop veranderden. In sommige gevallen kon een verandering in stroomsnelheid van een rivier er zelfs voor zorgen dat ‘nieuw’ land droog kwam te liggen.⁵

Deze fundamentele veranderlijkheid van de natuur was voer voor twisten over rechtsgebied. Tegelijkertijd poogden belanghebbenden de grilligheid van het landschap aan te wenden om de eigen aanspraken op rechtsgebied te verruimen. Maar dat was een complexe aangelegenheid. In laatmiddeleeuws Gelre hanteerde men een breed scala aan afscheidingspunten in het landschap: van niet-natuurlijke elementen zoals grenspalen, huizen en straten, via kuilen, tot de reeds genoemde bomen en rivieren.

Dit artikel biedt een terreinverkenning van de rol van natuur en landschap in de ruimtelijke afbakening van laatmiddeleeuwse grenzen in het Gelderse rivierengebied. Daarbij ligt de nadruk op een specifieke rechtsinstelling: de zogenaamde heerlijkheid. De middeleeuwse heerlijkheid bestond uit een verzameling van juridische, bestuurlijke en economische rechten die binnen een bepaald gebied werden uitgeoefend en die in wezen in privébezit werden gehouden door een heer of dame. Wanneer ik het in dit artikel over 'jurisdictie' heb, verwijs ik naar de combinatie van rechtspraak en bestuurlijke taken die een heer of andere bestuurder binnen die fysieke zone uitoefende – de economische dimensie zal grotendeels achterwege blijven. Evenals de vorst (of 'landsheer') van Gelre, ontleenden de Gelderse heren hun jurisdictie aan de noodzaak tot wetgeving en rechtspraak die het niveau van de plaatselijke buurschappen (de verenigde grondeigenaren) en kerspels (de kerkelijke gemeenschappen of parochies) oversteeg. Samen met de ambtsdistricten ('ambten'), waar hertogelijke ambtenaren het bestuur en rechtspraak op dit overkoepelende niveau uitoefenden, vormden de heerlijkheden zodoende een soort lappendeken van aaneengesloten gezagsgebieden op het laatmiddeleeuwse platteland van Gelre. Tegelijkertijd regeerden de Gelderse heren hun mini-territoria deels onafhankelijk van de hertog, waarbij de mate van onafhankelijkheid sterk verschilde van geval tot geval.⁶ De meeste studies over heerlijkheden, en dat geldt voor verschillende Europese regio's, leggen overigens de nadruk op de rechtspraak over *onderdanen*, en niet zozeer over een ruimtelijk afgebakend gebied.⁷ Dat is in zoverre terecht, dat middeleeuwse heerschappij voornamelijk betrekking had op de onderdanen. Maar daardoor zijn de ruimtelijke aspecten van het fysieke rechtsgebied – althans op het platteland – op de achtergrond gebleven, terwijl die wel degelijk een rol speelden in het politieke bestel.⁸

Zoals we namelijk zullen zien, bestond er op verschillende manieren een wisselwerking tussen het landschap en de Gelderse heerlijke rechtsgebieden. In de eerste plaats speelden omgevingsfactoren een vormende rol in de totstandkoming van heerlijkheden. Daarnaast oefende het landschap – en dan met name het water – een voortdurende druk uit op lokale dames en heren en hun onderdanen. Vooral de zorg voor de waterhuishouding, waarbij de door de heer benoemde officieren moesten samenwerken met lokale heemraadschappen en hertogelijke ambtmannen, veroorzaakte twisten over de grenzen tussen de rechtsgebieden (met name over wie er verantwoordelijk was en moest betalen). Een derde manier waarop landschap en heerlijkheden op elkaar inwerkten, stond daar direct tegenover. Sommige heren trachtten hun claims van jurisdictie namelijk kracht bij te zetten door veranderingen in het landschap in hun eigen voordeel te (her-)interpreteren. In Gelre zien we in dit verband zelfs voorbeelden van actieve manipulatie van de plaatselijke natuur. Dit artikel bespreekt deze verschillende vormen van omgang met natuurlijke ruimte. De laatste sectie gaat vervolgens specifiek in op de carrière van Liffart van Ooij, heer van de heerlijkheid Ooij tussen 1532 en 1573. Dit grillige heerschap was voortdurend bezig met het bestendigen en uitbreiden van zijn lokale rechtsgebied. Vooral zijn inventieve kunstgrepen om de natuur voor eigen doeleinden te gebruiken, maken hem een goed sluitstuk voor deze studie.

Afb. 1 'Scheijboom' op een kaart van het Koenenbosch, 1569 (afkomstig uit GldA, 0012 Gelderse Rekenkamer, inv. nr. 1403/5, door T. Witteroos, Public Domain Mark 1.0 licentie).

Het Gelderse landschap en de totstandkoming van heerlijkheden (vóór 1300)

Zoals reeds vermeld, bestond het platteland van Gelre tijdens de late middeleeuwen uit een lappendeken van ambtsdistricten en heerlijkheden. Verwarrend genoeg schaaft de hertogelijke administratie sommige heerlijkheden nog wel eens onder een van de ambtsdistricten die onder een hertogelijke ambtman stonden. Vervolgens werden deze juridisch-bestuurlijke eenheden vanaf de vijftiende eeuw in toenemende mate gegroepeerd in vier grotere blokken, de zogenaamde kwartieren: Arnhem (ook wel 'Veluwe'), Nijmegen, Roermond (ook wel het 'Overkwartier') en Zutphen. Aan de ene kant vormden de heerlijkheden dus radertjes in dit overkoepelende politieke bestel van Gelre; aan de andere kant waren het ten dele enclaves binnen het hertogdom, zoals de landsheerlijkheid Gelre technisch gezien ook deel uitmaakte van het Heilige Roomse Rijk.⁹ Zelfs dat verhult nog enigszins de complexiteit van het systeem, omdat meerdere vorsten en heren een rechtsclaim konden hebben op een en hetzelfde gebied – om nog te zwijgen van de gerechtelijke claims van de Kerk. Om het minder ingewikkeld te maken, kunnen we ons de heerlijkheid als juridische en bestuurlijke eenheid het beste voorstellen als een ambtsdistrict, maar dan een met een particuliere heer aan het hoofd in plaats van een met een directe vertegenwoordiger van de hertog. Heerlijkheden werden bestuurd door een rechtscollege van lokale ambtenaren: de schepenenbank en de schout (in Gelre vaak de richter of drost).¹⁰ Zoals de hertogelijke ambtenaren vanaf de veertiende eeuw afkomstig moesten zijn uit Gelre, zo moest men een flink stuk grond bezitten in het heerlijke territorium om in aanmerking te komen voor een ambt in de heerlijkheid.¹¹

Begrijpelijk(er)wijs bestond er een grote variatie in de aard van lokale juridische- en bestuurstaken en in de verdeling van zulke taken tussen de heerlijke ambtenaren en de heer of dame. In Gelre hield die variatie tenminste aan tot aan de zestiende eeuw en vermoedelijk nog langer. Zo verklaarde de heer van Wolfswaard in 1569 dat er in zijn heerlijkheid 'gheens onderdaenen dan mine ende mijnen voersaeten, pachters ende huisgesijnns wonachtich en zynt'.¹² Dat doet vermoeden dat zijn zogenaamde rechtsgebied in feite niet meer was dan een veredeld boerenbedrijf. Uit de verslagen van de gerechtelijke bijeenkomsten in de heerlijkheid Ooij blijkt dan weer dat de reeds genoemde Liffart van Ooij nog regelmatig zelf de lokale rechtszittingen voorzat in dezelfde periode. Op 3 augustus 1546 zwoer heer Liffart ook persoonlijk de richter van zijn heerlijkheid in.¹³

Hoe het ook zij, de Gelderse heerlijkheden zijn uitermate geschikt om de interactie tussen natuur en juridische grenzen te onderzoeken. Adellijke dames en heren en hun ambtenaren hadden namelijk een direct belang – alleszins directer dan de landsheer – bij het afbakenen van het eigen rechtsgebied op lokaal niveau. Daarnaast hadden de heerlijke bestuurders een betere kennis van het plaatselijke landschap dan de hertogelijke administratie. De doelstelling van deze studie is ook niet zozeer om in te gaan op de buitenste grenzen die Gelre deelde met omliggende vorstendommen, maar eerder om te zien hoe men binnen een deel van het hertogdom (het rivierengebied) elkaars claims op de ruimte bestreed. Het gaat nogmaals om jurisdictie als dynamisch proces. Plaatselijke geschillen over gerechtelijke afbakeningen leveren een uitgebreidere inzicht in dit proces, aangezien de belanghebbenden het beste op de hoogte waren van de ruimtelijke lay-out in wat soms letterlijk hun achtertuin was.

Bovendien kwamen de Gelderse heerlijkheden überhaupt tot stand onder invloed van natuurlijke omgevingsfactoren. Bas van Bavel heeft voor de middeleeuwse Nederlanden in het algemeen aangetoond dat de vruchtbaarheid van het landschap direct verband hield met regionale patronen van bevolkingsconcentratie, verstedelijking en commercialisering. Ter illustratie zet hij onder andere de zandbodems van de Veluwe af tegen de kleigronden van het Gelderse rivierengebied (dat grotendeels onderdeel uitmaakte van het kwartier van Nijmegen). De relatief onvruchtbare grond van de Veluwe maakte deze streek dan weer minder geschikt voor landbouw, wat zorgde voor een kleinere bevolkingsconcentratie en ook een beperktere bestendiging van het hofstelsel.¹⁴ In wezen had Bernard Slicher van Bath dat laatste al aangetoond in de jaren zestig van de vorige eeuw: de hoven (*curtes*) die de Veluwe wel had waren overwegend geconcentreerd op de vruchtbaarste stroken langs waterwegen.¹⁵ De streek rondom en ten westen van Nijmegen was daarentegen dermate geschikt voor landbouw dat zich hier vanaf de veertiende eeuw een vroege vorm van ‘agrarisch kapitalisme’ kon ontwikkelen.¹⁶ De vele rivieren in deze regio vergemakkelijkte daarnaast de lange-afstandshandel. Hoewel de Veluwse landwegen relatief goed onderhouden en veilig lijken te zijn geweest in de vijftiende eeuw, verscheepten middeleeuwse handelaren hun waar bij voorkeur over waterwegen; dat was namelijk goedkoper.¹⁷

De ruimtelijke verspreiding van de Gelderse heerlijkheden na 1300 volgde een vergelijkbaar patroon. Een vlugge blik op de door Sloet en Van Veen uitgegeven *Registers op de Leenaktenboeken* maakt snel duidelijk dat de Veluwe en het kwartier van Arnhem in het algemeen amper heerlijkheden telden in deze periode, terwijl de Nijmeegse regio erin omkwam.¹⁸ Weliswaar maken deze registers enkel gewag van de heerlijkheden die door de Gelderse landsheren zelf in leen werden uitgegeven, maar aanvullend onderzoek in de archieven van naburige vorstendommen bevestigt het beeld dat het rivierengebied veel meer heerlijkheden had dan de Veluwe.¹⁹ De heerlijkheden die het Arnhemse kwartier wél bevatte, lagen bovendien – net als de hoven – overwegend langs de IJssel en de Rijn.²⁰

We moeten hier wel oppassen om niet een direct verband te veronderstellen tussen de verspreiding van het hoogmiddeleeuwse hofstelsel en de laatmiddeleeuwse heerlijkheden. Dat is wat verwarrend, aangezien de Gelderse heerlijkheden vaak gedeeltelijk overlaptten met oude of voormalige hoven. Het concept *Grundherrschaft* uit de Duitstalige historiografie beschouwt heerlijkheden en hofstelsel bovendien als een aaneengesloten fenomeen. Daarnaast blijkt het rivierengebied rond Nijmegen – waar zich voor Gelderse begrippen veel heerlijkheden bevonden – een relatief hoge concentratie van (voormalige) hoven te hebben gekend in de late middeleeuwen. Toch lijkt hier geen sprake te zijn van een causaal verband. Waarschijnlijk waren de talrijke heerlijkheden en de vele sporen van het hofstelsel in het Nijmeegse allebei te wijten aan een onafhankelijke variabele, namelijk de relatief hoge bevolkingsconcentratie die deze streek al sinds de Frankische periode kenmerkte. Die grote bevolkingsdichtheid was dan weer wel een direct gevolg van de gunstige omstandigheden voor landbouw.²¹ Hoe dan ook berustte de kern van de laatmiddeleeuwse heerlijke rechtsmacht niet zozeer op aanspraken ontleend aan het hofstelsel. Vanaf de veertiende eeuw baseerden heren en de heerlijke schepenbanken hun publieke macht op de zogenaamde ‘banale’ heerschappij. En die steunde niet op grondbezit, maar was een gevolg van de progressieve toe-eigening van voormalig koninklijke bevoegdheden (*regalia*). Diezelfde banale rechten vormden trouwens de juridische basis voor de macht van de Gelderse landsheren.²²

Evenwel moeten we het verband tussen de aard van het landschap en het nestelen van heerlijkheden niet als onvermijdelijk beschouwen. In het graafschap Vlaanderen lag de verdeling bijvoorbeeld net andersom: daar bevonden zich relatief weinig heerlijkheden op de vruchtbare gronden van de Vlaamse kuststreek, terwijl heerlijk gezag wijdverspreid was op de minder productieve bodems van de binnenlanden.²³ Minstens even belangrijk waren de regionale machtsverhoudingen. In Vlaanderen sloegen die eerder uit in de richting van de graaf, terwijl het de Gelderse landsheer naar vergelijking aan politieke slagkracht ontbrak. Vooral in het kwartier van Nijmegen ondervonden de Gelderse vorsten sterke concurrentie van aangrenzende heersers, zoals de hertogen van Brabant en de vorsten van Kleef. Het ambtsdistrict 'Rijk van Nijmegen' bijvoorbeeld, waar het rechtsgebied van Liffart van Ooij zich bevond, bleef officieel een *pand* van het Heilige Roomse Rijk, vandaar ook de naam.²⁴ Nochtans neemt dat niet weg dat de belangstelling van de verschillende heersers voor dit gebied vermoedelijk samenhang met het hoge inwonertal en de belastbare landbouwgrond. Die grond bestond trouwens vooral uit rijk grasland dat werd aangewend voor veehouderij. De akkerbouw, die elders in Europa zo domineerde, besloeg in het drassige Gelderse rivierengebied niet meer dan een derde van het cultuurland.²⁵

De begrenzing van jurisdictie en de rol van 'levende' natuur

Op welke manieren werden plaatselijke rechtsgebieden nu afgescheiden van elkaar en welke rol speelde het landschap daarin? Om die vraag te beantwoorden is het nuttig om te kijken hoe de verschillende machtsniveaus de juridische afbakeningen schriftelijk vastlegden. Want bij het verbaal uittekenen van jurisdictiegrenzen hanteerden de Gelderse hertogen een grovere kwast dan de heren zelf. De heerlijke administraties waren vervolgens weer minder specifiek over de begrenzing dan plaatselijke inwoners. Waarschijnlijk was hier sprake van een progressieve uitbesteding van het onderhoud van gerechtelijke afscheidingen. Die uitbesteding lag voor de hand. Naarmate men 'afdaalde' van machtsniveau, steeg juist de kennis van lokale omstandigheden, alsook het belang van een minutieuzere afbakening van de aanspraken.

Laten we beginnen met de landsheerlijke administratie. Vanaf de vroege veertiende eeuw hielden de vorstelijke ambtenaren van Gelre leenregisters bij, waarin onder andere heerlijkheden omschreven stonden. Deze registers besteedden ook aandacht aan de ruimtelijke afbakening van dergelijke rechtsgebieden. Landschapselementen waren daarbij prominent aanwezig in het jargon. Neem bijvoorbeeld de leenverheffing van de heerlijkheid Ooij uit 1466, die op dit punt als representatief kan gelden. Het leenregister luidt:

[H]er Reynalt, here tot Oy, ritter, bekant dat hy [ontfangen heeft] die borch ende voirgeborchte tot Oy, dat gericht hoge ende lege bynnen den utersten cingelgraven omme die borch voirs. ende dair bynnen. Ende voirt, dat gerichte hoge ende lege tusschen den alden wyle ende den Wale tot den snabben [*de monding*] toe. Item, die vysscheryen ten halven diep toe in der Waele, baven aengaende tegen die straet die tot Loeyt uyt den dorp geet opten Waele (ende is geheiten "Loeter Helle") ende keert beneden tegen den panaven [*de pannebakkersoven*] by Nymegen. Ende alle strenge [*strangen*] ende waden [*poelen*] dairtusschen gelegen, die in der tyt syn off noch worden moegen. Item, die meerssch tusschen der putkupen [*de rand van de put*] ende der Oybruggen. Item, den weerd achter den huyss tot Oey, geheiten "den Huyswerdt" [...]²⁶

Een aantal zaken valt hier op. Allereerst probeerde de hertogelijke administratie duidelijk de ruimtelijke afbakening van het heerlijke rechtsgebied te omschrijven. Daarnaast bevat de leenverheffing een combinatie van natuurlijke en door de mens gemaakte herkenningspunten in het landschap. Vooral waterlopen en aanverwante landschapselementen zijn vertegenwoordigd (zoals de Waal, de strangen en poelen), maar ook plaatselijke ovens, putten en straten. Wat dan weer ontbreekt zijn verwijzingen naar aangrenzende rechtsgebieden, laat staan een nauwkeurige beschrijving van waar het territorium van Ooij overging in dat van andere heren of hertogelijke ambtsdistricten. Tot slot zien we dat de landsheerlijke administratie rekening hield met de veranderlijkheid van het landschap. Zo omvatte het gezag van de heer van Ooij onder andere het land en water binnen een denkbeeldige lijn die langs de Waal liep vanaf de Nijmeegse 'panaven' tot de straat die bekend stond als 'Loeter Helle'. Maar mochten in de toekomst delen van dit land onder water lopen, of mocht een aantal poelen opdrogen, dan bleven deze nog steeds tot de heerlijke jurisdictie behoren.

Wanneer we nu kijken naar de administratie van de heerlijkheden zelf, zien we in grote lijnen dezelfde terminologie en werkwijze. Een belangrijk verschil is alleen, dat heren preciezer waren in de afperking van hun rechtsgebied. Bij een geschil over de grenzen tussen de heerlijkheden Ammerzoden en Nederhemert in 1430 kwamen de partijen bijvoorbeeld overeen dat de heer van Nederhemert een grenspaal ('poet') mocht zetten in een zekere waard, 'welke poet syn syn ende bliven zullen'. Zijn rechtsgebied zou vervolgens strekken tot aan de berm van de dijk ('totter dyc t'avelinc toe'), alwaar een eiken paal de begrenzing aangaf. Vanaf daar omvatte zijn jurisdictie nog de visrechten en inkomsten van het water tot aan de 'rumende stroem toe'. Alles wat zich aan de andere zijde van de eerdergenoemde 'poet' bevond, tot aan de dijk van ene Lambert Goijartszoon, kwam de heer van Ammerzoden toe.²⁷ Ook in dit voorbeeld hanteerde men dus voornamelijk herkenningspunten die verband hielden met de lokale waterwegen. Maar daarnaast intervenueerden de bestuurders in het landschap door grenspalen te plaatsen en helder overeen te komen op welke manier deze de territoria van de heerlijkheden van elkaar scheidden. Nu heeft dit deels te maken met de aard van de bron. Het betreft immers een geschil, dus het ligt in de lijn der verwachting dat men concreter inging op de grenslijnen. Overigens zien we daarin bevestiging van Tom Johnsons idee dat laatmiddeleeuwse jurisdictie een dynamisch proces was.

Toch betekent dit niet dat nauwkeurige ruimtelijke afbakening enkel plaatsvond ten tijde van twist tussen naastliggende heren. Zo bevat het archief van Huis Bergh een document uit 1462 waarin de grenzen tussen de heerlijkheden Bylandt en Millingen werden vastgelegd. Dit terwijl beide jurisdicties op dat moment in handen waren van een en dezelfde heer, Oswald van den Bergh. Oftewel: 'die utterste pelinghe [*grenspaal*] van der heerlicheit van Millingen' waar dit document gewag van maakt, was niet enkel een instrument van de heerlijke bestuurder.²⁸ Deze grenspaal stond evenzeer in dienst van leden van de plaatselijke bevolking. Voor hen was de dynastieke status quo namelijk van ondergeschikt belang ten opzichte van de institutionele verplichtingen en baten die specifiek gekoppeld waren aan de heerlijkheid waarin zij woonden en grond gebruikten. Verder is het interessant dat deze vaststelling van de grens ook rept over:

[D]ie uterste scheidunghe, nederwert van erfftaile [*het eigendom van*] die selige Henrick die Wilde; voirtys verpandt was ind voirt geervet had aen syn dachter; die nu hefft Gerijt Palick van Camphusen ind Johan van Hoen; nu mynen lieven

jonckeren voirs. to pacht hevet. Ind op der scheidinghe plegen te staen een regell willigen [*een rij wilgen*].²⁹

In aanvulling op landschapselementen zoals dijken, bevat de bovenstaande omschrijving details over eigenaren en gebruikers van de percelen die de rechtsgebieden van elkaar scheidde.

Hier vervulden de menselijke bewoners, als onderdeel van de levende natuur, dus ook een rol als herkenningspunt bij grensscheidingen. Dat zagen we al bij het voorgaande voorbeeld uit 1430 in de verwijzing naar ‘de dijk van Gerrit Dirkszoon’. Maar in de afbakening tussen de heerlijkheden van Millingen en Bylandt klinkt daarenboven een bewustzijn door van de vergankelijke aard van die perceelhouders. Evenals de rij wilgen die voorheen op de scheiding tussen de heerlijkheden had gestaan, had de genoemde Hendrik de Wilde inmiddels het tijdelijke voor het eeuwige verruild. Niettemin vermeldt het document beide veranderlijke aspecten van de lokale (eertijds) levende natuur nog altijd in 1462. Dat onderschrijft de aard van laatmiddeleeuwse jurisdictie als proces. Specifiek toont de episode de rol van zeer plaatselijke geschiedenis als onderdeel van een collectief ruimtelijk geheugen; een historische keten die aaneengesloten diende te blijven.

Ruim tweehonderd jaar later kwam deze gewoonte nog steeds voor in de Gelderse heerlijkheden. Gedurende de zeventiende eeuw lieten de heren van Doorwerth bijvoorbeeld verscheidene kaarten maken van hun rechtsgebied. Die grafische beschrijvingen gingen nog altijd gepaard met een verbale optekening van lokale herkenningspunten, die terugverwezen naar levende natuur die inmiddels ter ziele was. Zo behandelde de kladversie (‘brouillon’) van het Doorwerthse landboek (‘terrier’) uit 1696 de ‘grenzen en limieten (zowel oud als nieuw) van de genoemde heerlijkheid’. Die kennis van de voormalige grenzen berustte op een voorgaand rapport, opgesteld door ene meester Optenor in 1672, ‘in het bijzijn van de ouderen van het land’.³⁰ Ook toont dit landboek hoe de toenmalige vrouwe van Doorwerth al rekening hield met de toekomstige teloorgang van natuurlijke begrenzingen. Zo vermeldt het Franstalige boek onder andere een ‘grand hestre, ou “bukemboom” [*beukenboom*] en flamand’, van waar men een denkbeeldige lijn trok tot een naastgelegen weide. Daarbij staat de notitie dat, ‘mocht deze beukenboom sterven of de wind hem omverwerpen, dan zal de begrenzing hier herkenbaar zijn aan de buitenste jonge eikenbomen die Hare Hoogheid [*de vrouwe van Doorwerth*] dit jaar heeft laten planten’.³¹

Zodoende koppelden laatmiddeleeuwse administraties de huidige ruimtelijke stand van zaken terug aan het verleden, maar projecteerden ze deze ook vooruit in de tijd. Dat is meteen een van de belangrijkste overeenkomsten tussen de verschillende machtsniveaus. Omdat het hier steeds gaat om juridische documentatie, is het taalgebruik erop toegespitst om vrije interpretaties van gerechtelijke aanspraken op voorhand te blokkeren. Voorbeelden daarvan zijn zinsneden als ‘die in der tyt syn off noch worden moegen’ in het hertogelijke leenregister en ‘welke poet syn syn ende bliven zullen’ in de grensscheiding tussen de heren van Nederhemert en Ammerzoden, evenals de omschrijving van de opeenvolgende gebruikers van het perceel dat Millingen van Bylandt scheidde. Ondanks de subtiele verschillen in nadruk van de machtsniveaus – vooral in de specificering van de herkenningspunten – was er dus vooral sprake van een gedeeld ruimtelijk vocabulaire.³² In welke mate die zorgvuldig gekozen vaktaal alternatieve invullingen succesvol blokkeerde, is een andere vraag.

Afb. 2 Kaart van de heerlijkheid Doorwerth, 1643 (afkomstig uit GldA, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv. nr. 2285, door: N. van Geelkercken en J. Ruysch, Public Domain Mark 1.0 licentie).

Werken met en tegen de natuur

In 1543 kwam Gelre in de invloedssfeer van het Habsburgse huis, waarmee het hertogdom het sluitstuk vormde van de Zeventien Provinciën van de Nederlanden. Naast de verrijkende politieke gevolgen, zorgde de inlijving voor veranderingen in het Gelderse rechtssysteem. Vooral van belang voor deze studie is dat Keizer Karel V het Hof van Gelre en Zutphen in Arnhem in 1543 bekrachtigde als hoogste rechtsorgaan van het hertogdom.³³ Vanaf dat moment beschikken we namelijk over een stroom aan procesdossiers die inzicht verschaffen in de ruimtelijke aspecten van lokale rechtsgebieden in verschillende delen van Gelre. Let wel: het is niet gezegd dat er geen vergelijkbare hoeveelheid aan dit soort dossiers heeft bestaan vóór die tijd, maar ofwel zijn die eerdere stukken verdwenen, ofwel bestaan ze nog wel maar zitten ze nog ergens ‘verborgen’ in het hertogelijk archief. Op vergelijkbare wijze valt niet uit te sluiten dat de procesdossiers van voor 1543 al schematische kaarten bevatten om de ruimtelijke status quo grafisch vast te leggen. Maar zoals het er nu voor staat, zien we dergelijk kaartenmateriaal vooral vanaf de Habsburgse ‘overname’. Overigens betekende die overname niet dat de plaatselijke gebruiken met betrekking tot juridische afbakeningen veranderden. Daarnaast bevatten de procesdossiers van na 1543 ook lang niet altijd kaartenmateriaal. Maar in zoverre dat wel het geval was, verschaffen deze bronnen soms verhelderende, om niet te zeggen aantrekkelijke, illustraties van de ruimtelijke aspecten van jurisdictie. Wat deze documenten verder interessant maakt, is dat ze veelal een voortvloeijsel zijn van interacties tussen de hertogelijke administratie, heerlijke bestuurders en leden van de plaatselijke bevolking. Ook voegen ze soms cruciale informatie toe over de dynamische aard van zestiende-eeuwse jurisdictie.

Vooropgesteld: het merendeel van het vroege Gelderse kaartenmateriaal levert enkel een statische weergave van betwiste percelen of landgoederen. Een voorbeeld is de kaart gevoegd bij een dossier uit 1557, over de wettige eigenaar van ‘het hues ende hoff op der Blake’ nabij Voorst op de Veluwe (**afb. 3**).³⁴ De kaart bevat weinig aanvullende informatie op de processtukken zelf, behalve een plattegrond die aangeeft waar de betwiste goederen precies lagen. Maar de schetstekening behoefde nog steeds verbale toelichting. De onbekende auteur omschreef het omstreden goed (net links van het midden, wat hier wil zeggen ten noorden van het afgebeelde huis ‘Blake’) als volgt: ‘Dit is die stridige plaetse, ende is weylant ende berchachtich, hangende na die visscherije’. Verder biedt dit soort kaarten natuurlijk wel interessante details zoals de locatie van de plaatselijke sluizen en een rudimentair inzicht in de architectonische vormgeving van de huizen Sinderen (bovenaan) en Blake (in het midden).

Afb. 3: De huizen van Sinderen en ‘Blake’, ca. 1556 (afkomstig uit GldA, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv. nr. 4936/1, door: Onbekend, Public Domain Mark 1.0 licentie).

De dynamische aard van Gelders rechtsgebied en de rol van het landschap komen beter naar voren in een zaak tussen de drost van de heerlijkheid Ter Lede en Oudewaard en de hertogelijke ambtman van Neder-Betuwe uit 1554. Dit geschil draaide om de vraag aan welke jurisdictie bepaalde onderdanen (Steven Hermanszoon en Jan van Wijk) belasting (‘schattonge’) verschuldigd waren. Daarbij beweerde de drost van Ter Lede uit naam van

zijn heer, Floris van Pallandt, dat de goederen van de bewuste onderdanen binnen diens heerlijkheid lagen en dat ze daarom enkel belasting dienden af te staan aan Ter Lede. De ambtman ging hier tegenin door erop te wijzen dat het land van Steven Hermanszoon volgens de plaatselijke pastoor naast zekere kerkelijke goederen van de Sint-Anthonisvicarie gelegen was. Die goederen waren belastingplichtig aan het kerspel van Kesteren en daarmee indirect aan de ambtman van Neder-Betuwe. Ook verwees deze hertogelijke ambtenaar naar voorgaande schattingen uit de jaren 1530, toen de goederen van Hermanszoon en Van Wijk samen waren aangeslagen met Kesteren.³⁵ Zulke verwijzingen naar de effectieve uitoefening van gezag in het verleden waren een gangbare strategie ter ondersteuning van gerechtelijke aanspraken tijdens de late middeleeuwen.³⁶

Maar daarmee was het over-en-weer tussen de partijen niet klaar. De drost van Ter Lede zette zijn claim kracht bij met een kaart, waaruit zou moeten blijken dat de desbetreffende percelen aan de noordzijde van de Oude Rijn lagen en daarmee volgens de leenbrieven tot de heerlijkheid van Oudewaard behoorden (**afb. 4**):

Afb. 4: Schematische kaart door de drost van Ter Lede, 1554 (afkomstig uit GldA, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv. nr. 4930/15, door: J. van Culemborg, Public Domain Mark 1.0 licentie).

De ambtman produceerde op zijn beurt een alternatief schematisch plan van de omgeving. Daaruit zou men niet anders dan kunnen concluderen dat de begrenzend Oude Rijn inmiddels van loop was veranderd. De percelen van Steven Hermanszoon en Jan van Wijk lagen momenteel inderdaad aan de noordzijde van het water, maar die rivierloop gold nu niet langer als de 'oude' Oude Rijn. Dat oorspronkelijke water was inmiddels 'niet meer dan een sloot' ('eenen graeff'). Wat de drost van Ter Lede 'den Alden Rijn' had genoemd op zijn kaart, betitelde de ambtman hier met de paradoxale naam 'den Nijen Alden Rijn' (**afb. 5**) en deze waterweg stond mooi niet vermeld in de leenbrief.

Afb. 5: Schematische kaart door de ambtman van Neder-Betuwe, 1554 (afkomstig uit GldA, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv. nr. 4930/15, door: C. Vijgh, Public Domain Mark 1.0 licentie).

Ook het omdopen van lokale herkenningpunten was een beproefde tactiek bij laatmiddeleeuwse twisten over jurisdictie, al ging de nieuwe naam meestal gepaard met een bezittelijke connotatie (bijvoorbeeld 'the kyngs streme' in de Engelse context).³⁷ Zo begon het proces steeds meer op een zestiende-eeuwse klucht te lijken met in de hoofdrol het personage De Veranderlijke Natuur. De drost van de heerlijkheid Ter Lede bestreed namelijk de uitspraak van de ambtman dat de zogenaamd oorspronkelijke, 'oude' Oude Rijn voorheen noordelijker had gelopen. Wederom kwam hij met een schets van het lokale landschap, waarop hij aangaf dat het bedoelde water (dat hij 'de Noortgraeff noemde) zich onmogelijk van noord naar zuid had kunnen verplaatsen (**afb. 6**). Want 'aan beide zijden van deze Noortgraeff is het land hoog en egaal' en de zuidkant was een stuk hoger gelegen ('wel manslenghden hooger') dan de bewuste plek 'die hier boven oistwart light'. Kortom: de veronderstelde verandering van de rivierloop strookte niet met de zwaartekracht. De naamgeving van de ambtman was bovendien strijdig met de depositie van lokale inwoners. De ondervraagde getuigen verklaarden dat het bewuste stroompje van meet af aan bekend had gestaan als een 'graeffve', een afwatering die ooit was aangelegd door een zekere Jan

van Wely om het water van zijn land in de Oude Rijn te kunnen pompen door middel van een sluis (die linksonder op de schetskaart staat aangegeven).³⁸

Afb. 6: Schematische kaart met aanvullende details door de drost van Ter Lede, 1554 (afkomstig uit GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 4930/15, door: J. van Culemborg, Public Domain Mark 1.0 licentie).

Tot slot rekende de drost van Ter Lede nog af met een aanvullend bewijs dat de ambtman van Neder-Betuwe had aangevoerd: ten noorden van de (nieuwe) Oude Rijn stond een rij wilgen die geplant waren door de kerkmeesters van Kesteren. De locatie van deze bomenrij zou betekenen dat de jurisdictie van de Kesterense rechtbank zich uitstreckte over het stuk land tussen de twee waterlopen. De levende natuur drukte hier dus ook een stempel op het proces middels de gangbare 'scheijbomen'. Naar eigen zeggen was de pastoor van Kesteren dit overeengekomen met een eerdere drost van Ter Lede, op diens sterfbed (!) in 1519. De Kesterense kerkmeesters hadden toestemming verkregen om de wilgen te planten en die zouden vervolgens de rechtmatige afscheiding aangeven tussen de twee rechtsgebieden. Ter repliek kwam de huidige drost van Ter Lede op de proppen met de weduwe van zijn voorganger, die verklaarde dat de pastoor van Kesteren inderdaad bij haar man gekomen was op zijn sterfbed. Direct voor of na het toedienen van de laatste riten ('rechtz voer oft na 't ministreren van den heyligen olye'), had de pastoor aan de drost gevraagd om zijn toestemming te verlenen voor het aanplanten van de bewuste wilgen 'opte noortzyde van den Alden Ryn'. Maar volgens de weduwe zou haar man daarop zijn hoofd hebben opgeheven en geantwoord: "Heer pastoor, ik kan u niet geven wat niet van mij is, maar wat u van mijn heer kunt krijgen, gun ik u van harte".³⁹ Met andere woorden, deze moreel twijfelachtige transactie had geen rechtsgeldige gevolgen voor de huidige kwestie. Helaas is uitkomst van dit geschil, zoals dat van de meeste geschillen die hier besproken worden, niet overgeleverd. Maar in wezen is de specifieke uitkomst minder interessant dan het inzicht in het soort bewijsvoering dat kennelijk gebruikelijk was – jurisdictie was ten slotte een proces.

Het beheersen van de natuur: actieve interventie in het landschap

Tot dusver bevestigt het bronnenmateriaal dat laatmiddeleeuwse rechtsgebieden een product van hun omgeving waren. Nochtans zochten de betrokken partijen continu naar alternatieve interpretaties van hun wettelijke aanspraken om langs de beperkingen van de natuur heen te manoeuvreren. Maar in Gelre vinden we ook plaatselijke bestuurders die actiever ingrepen in het landschap om hun territorium te verruimen. Op dit vlak heeft onder andere Liffart van Ooij, heer van Ooij tussen 1532 en 1573, een stempel op de Gelderse geschiedenis gedrukt. Als het bovengenoemde proces tussen de drost van Ter Lede en de ambtman van Neder-Betuwe soms als een klucht overkomt: deze episode valt in het niet bij de exploten van deze Gelderse heer. Waar de drost en ambtman probeerden te bewijzen of ontkrachten dat de Oude Rijn op natuurlijk wijze van plek was veranderd, lijkt het er verdacht veel op dat Liffart van Ooij zelf het plaatselijke landschap manipuleerde om zijn rechtsgebied uit te breiden.

Liffart van Ooij is ruim vertegenwoordigd in de procesdossiers van zijn tijd. In 1557 had hij al een zekere reputatie opgebouwd bij de hertogelijke officieren, want in dat jaar repte de burggraaf van Nijmegen over de 'qualiteit unde complexie' van dit heerschap in een brief aan de hertogelijke stadhouder.⁴⁰ Liffart van Ooij komt vooral terug in het

bronnenmateriaal op momenten dat hij financiële bijdragen aan kwesties voor het algemeen belang probeerde te omzeilen. Een sprekend voorbeeld is zijn weigering om landsheerlijke belasting ('quota' of 'schattinge') te betalen in 1561. Daarbij beriep hij zich op de privileges van belastingvrijheid die zijn voorgangers hadden genoten. In antwoord op de vraag waarom hij het verschuldigde bedrag dan wel al ten dele had betaald, verklaarde de heer van Ooij dat de desbetreffende 101 gulden een vrijwillige gift ('geschenck') waren geweest.⁴¹

Toepasselijker voor deze studie – zeker gezien wat nog zal volgen – was zijn twist met de naburige heerlijkheid van Persingen over de verantwoordelijkheid over plaatselijk dijkbeheer. In de periode 1556-1557 weigerden zowel Liffart van Ooij als de heer van Persingen om een 'geschoerden dijk [*gescheurde dijk*] by Wercheren' te repareren. Maar terwijl de heer van Persingen zich in februari 1557 bereid verklaarde om in ieder geval een deel van de onkosten voor zijn rekening te nemen, bleef Liffart van Ooij afzien van betaling.⁴² Dergelijke bedragen konden dan ook flink oplopen in het Gelderse rivierengebied. Zo bevat een rekening van de heerlijkheid Ammerzoden over de periode augustus 1540 tot augustus 1541 meerdere posten die betrekking hebben op dijkbeheer. Daaruit blijkt dat de jaarlijkse kosten in de tientallen guldens liepen, terwijl de inkomsten uit de 'scattinge' over datzelfde jaar bijvoorbeeld maar iets meer dan veertig gulden bedroegen.⁴³

De burggraaf van Nijmegen schreef in 1557 over de 'complexie' van Liffart van Ooij naar aanleiding van diens gewelddadige inname van een zekere hofstad en boomgaard. Deze episode was verbonden met de afbakening van lokaal rechtsgebied. De heer van Ooij beweerde dat de hofstad en boomgaard in zijn heerlijkheid lagen en dat de eigenaar had geweigerd om hem een verschuldigde vergoeding te betalen. Daarop had hij het vee van de opstandige onderdaan van de boomgaard gejaagd, zijn eigen beesten op het land gezet en een deel van de bomen gekapt. Nadat het Hof bepaalde dat dit goed feitelijk niet tot de heerlijkheid van Ooij behoorde, kocht heer Liffart het alsnog van de bewuste onderdaan – 'in alle billijkheid', wel te verstaan.⁴⁴ Hieruit blijkt enerzijds hoe dit heerschap alles in het werk stelde om zijn aanspraken doorgang te laten vinden. Maar daarnaast zouden we zijn verplaatsingen van vee en het kappen van bomen ook kunnen zien als een demonstratie van zijn meesterschap over de levende natuur in zijn rechtsgebied. Dat lijkt misschien wat vergezocht, ware het niet dat Thijs Lambrecht onlangs heeft aangetoond dat in Vlaamse heerlijkheden de plaatselijke heren soms het recht hadden om een stier en een beer (een mannelijk varken) vrijelijk door hun rechtsgebied te laten lopen, zonder dat de lokale bevolking deze beesten op enigerwijze mocht beletten in hun beweging. Lambrecht benadrukt dat de dieren een vorm van publieke dienstverlening waren; lokale boeren konden ze gebruiken om hun koeien en zeugen te bevruchten.⁴⁵ Die analyse is overtuigend, maar sluit niet uit dat de beesten ook een symbolische manifestatie waren van het heerlijke gezag. Laatmiddeleeuwse heren gebruikten deze levende natuur wellicht om autoriteit over hun rechtsgebied te demonstreren, zoals het jagen op groot wild vaak ook een adellijk privilege was.⁴⁶

Een jurisdictiekwestie waarin heer Liffarts landschapsmanipulatie vrijwel onmiskenbaar naar voren komt, betreft wederom een lokale rivierloop, in dit geval van de Waal. We zijn goed geïnformeerd over deze kwestie vanwege een civiele rechtszaak uit 1548 en een schematische kaart bij een aanverwant proces uit 1544 (**afb. 7**). De zaak van 1548 draaide om de visrechten op een specifieke vertakking van de Waal, die tot Liffart van Ooij's jurisdictie behoorde en die plaatselijke vissers nogal eens wilden aandoen zonder

officiële toestemming.⁴⁷ De heer van Ooij beriep zich hierbij op de heerlijke rechten zoals vastgelegd in zijn leenbrief, waarvan hij een kopie bijsloot. In de overeenkomstige leenverheffing van Ooij uit 1466 viel namelijk te lezen dat het rechtsgebied van de heerlijkheid ‘then halven diepen toe inder Wailen’ strekte, op een nauw gespecificeerd stuk van die rivier (zie de transcriptie hierboven). Evenals bij de grenstwist tussen Ter Lede en Kesteren, was er inmiddels verwarring ontstaan over de vraag op welke waterweg deze tekst betrekking had. Liffart van Ooij schreef in 1548:

Het is [...] wair, dat die selve Waill oer rechter diepte ende oeren volkommen curss ind loep tho hebben plach [...] durch den stranck [*zijtak*] der nu genuempt woirdt “dat Oijscher water” ende doe genuempt wass “die Waile” [...] Derwiell dan naederhant boeven des heren van Oijs heerlicheit die Waill doergeschuert is, und oeren curss ind loep genoemen heeft naest Ghent toe, unnd heeft Ghent und die Erlicum gescheiden, und dat mittertijt die plaetz dat nu genuempt woirdt “het Oijssche water”, ind dair the voeren “die Waill” plach her tho loepen, verlandt ende eijnen stranck ind visscherije gewoirden is, uund nijet meer “die Wael” dan id “Oijssche water” genuempt woirdt.⁴⁸

Met andere woorden, de Waal was na een dijkbreuk van koers veranderd, waardoor de vertakking die voorheen gold als ‘de Waal’ een zijtak van de rivier was geworden.⁴⁹ De heer van Ooij noemde deze zijtak ‘het Ooijse Water’, waarin we ditmaal duidelijk een bezittelijke connotatie herkennen: deze waterloop hoorde bij zijn heerlijkheid en de naam versterkte dat idee. Dat betekende een uitbreiding van zijn rechtsgebied. Waar hij voorheen enkel een claim had op het water tot halverwege de Waalstroom, viel deze specifieke vertakking nu volledig binnen zijn jurisdictie. Bovendien behield de heer van Ooij krachtens de leenbrief ook zijn aanspraken op een deel van de hoofdstroom van de Waal, waardoor de grenzen van zijn rechtsgebied nóg verder opschoven.

Afb. 7: De Waal en het ‘Ooijse Water’ tussen de heerlijkheden Ooij en Gendt, 1544
(afkomstig uit *GldA, 0124 Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 1270/1, door: A. Nicolay en B. Bertij, Public Domain Mark 1.0 licentie).

De schetskaart van 1544 biedt een grafische toelichting op deze uitspraken, maar doet ook vermoeden dat Liffart van Ooij de veranderlijke natuur een handje had geholpen om zijn rechtsgebied te vergroten (**afb. 7**). De rechtszaak waar de plattegrond bij hoort, ging om de ligging van een zekere waard die in het midden van het plan staat afgebeeld. De eigenaar van deze grond beweerde dat zijn waard niet bij Ooij, maar bij de aangrenzende heerlijkheid van Gendt hoorde. In overeenstemming met zijn stellingname vier jaar later, hield Liffart van Ooij daarentegen vol dat dit perceel in zijn rechtsgebied lag aangezien het inmiddels volledig omringd was door het Ooijse Water. De kaart ondersteunt deze stelling, maar vestigt daarnaast de aandacht op drie saillante details. Ten eerste, ten tijde van dit conflict in 1544 had Liffart van Ooij nog niet zijn zinnen gezet op het volledige Ooijse Water plus een deel van de nieuwe Waalstroom. Dat blijkt uit de tekst direct onder de betwiste waard (de noordkant): ‘Het Oysche Waeter, ter helffte van welcke de heer van Oy zegt te strecken zijn heerlyckheyte’. Ten tweede valt op dat de heer van Ooij al wél begonnen was om percelen op te kopen die aan de noordzijde van dit water lagen, op de landtong die hier ‘de Eerlycom’ wordt genoemd en die volgens de schets steeds tot de heerlijkheid van Gendt

was blijven behoren. Tegen 1548 lijkt Liffart van Ooij hier op te zijn teruggekomen, want zijn depositie luidt:

Die geerffden in der Erlicum (all weren sij oick ruerens beneffen den stranck geerffden) en hebben gheijn recht in den stranck [*het Ooijse Water*] tho visschen, want sij tho voeren doe id noch die Waill ind gheijn stranck en wass, geijnerleij recht en hadden dair inne tho visschen.⁵⁰

Maar het derde detail is misschien wel het interessantste. Bij de kade aan de zuidelijke tak van het Ooijse Water (rechtsboven op **afb. 7**) lezen we namelijk het volgende: ‘Dit waeter is hier beneden oick toe geweest, maer es by den heer van Oy doen upgraeven’. Oftewel: naast het profiteren van de dijkbreuk, lijkt het erop dat Liffart van Ooij de waterbouwkunde aanwendde om zelf de waterloop in zijn voordeel te beïnvloeden door deze verder te laten afgraven (‘doen upgraeven’). Op zijn minst probeerde hij daarmee het effect van de natuurlijke verschuiving te vergroten door het Ooijse Water om de betwiste waard heen te leiden. Daarmee kwam het volgens de letter van de leenakte immers binnen zijn rechtsgebied te liggen.

Dat plaatst ook zijn eerdergenoemde afwijzing van dijkherstel bij Wercheren in 1556-57 in een ander daglicht. Wercheren ligt namelijk net ten zuiden van Ooij en Erlecom, wat doet vermoeden dat het hier om dezelfde dijkbreuk ging. Hoe dan ook is het duidelijk dat Liffart van Ooij spitsvondige toepassingen van hydraulische interventie afwisselde met bewuste passiviteit, zo lang het resultaat zijn jurisdictiegebied maar ten goede kwam. Daarnaast bestendigde hij zijn claims door lokale landschapselementen een naam te geven die impliceerde dat ze bij zijn territorium hoorden. Zelfs wanneer het Gelderse Hof hem terugfloot als hij zijn boekje te buiten ging ten opzichte van lokale inwoners, wist hij zijn zin door te duwen door zijn portemonnee te trekken en zogezegd ‘in der fruntlicheijt vereenicht’ hun percelen op te kopen. Door zijn bevoorrechte status kwam hij hier mee weg. In 1557 merkte de burggraaf van Nijmegen op dat het Hof maar moest afzien van juridische stappen ‘nae strengheyt der rigoer der rechte’ vanwege de ‘qualiteijt unde complexie van den persoin’ Liffart van Ooij.⁵¹ Zo bleef de bevolking van het Gelderse rivierengebied evenzeer overgeleverd aan de grillen van plaatselijke heren als aan de veranderlijke natuur zelf.

Conclusie

Naast de complexiteit van zijn persoon, tonen de juridische stunts van Liffart van Ooij hoe complex het proces van afbakening van laatmiddeleeuws rechtsgebied was. Dit artikel onderzocht specifiek op welke manieren heren en andere belanghebbenden met elkaar streden over de grenzen tussen heerlijkheden op het platteland van het Gelderse rivierengebied. Aan de ene kant lieten de Gelderse leenregisters zien op welke manieren de landsheerlijke administratie probeerde de veranderlijkheid van de natuur op voorhand te ondervangen. Een onderdeel hiervan was het omschrijven van lokale grenzen aan de hand van een historische keten, met oog voor voormalige landschapselementen en eventuele toekomstige veranderingen. Aan de andere kant was het haast vanzelfsprekend onmogelijk om zulke fluïde ruimtelijke afbakeningen statisch weer te geven op schrift. Zo onderschrijven de in deze studie besproken procesdossiers uit het archief van het Hof van Gelre en Zutphen de dynamische aard van vijftiende- en zestiende-eeuwse jurisdictie, vergelijkbaar met wat Tom Johnson eerder aantoonde voor laatmiddeleeuws Engeland.

Vooral waterwegen waren grillige grenzen, die nogal eens wilden verschuiven, opsplitsen of droog komen te liggen. Inventieve bestuurders zoals de heer van Ooij kapitaliseerden hierop door hun eigen interpretatie op de landschapsverandering los te laten. Belanghebbenden trokken de door de natuur gewijzigde landschapselementen onder andere naar zich toe door ze een nieuwe naam te geven. Maar soms groeven zij waterlopen zelfs verder af om de grenzen van hun rechtsgebied kunstmatig op te rekken. Vanaf het midden van de zestiende eeuw zien we de toenemende rol van grafisch – en dus ogenschijnlijk statisch – kaartenmateriaal bij het beslechten van lokale twisten over juridische grenzen in de hertogelijke rechtbanken. Toch lijkt ook dit grafische materiaal tot ver in de vroegmoderne periode tweede viool te hebben gespeeld ten opzichte van het ongeschreven geheugen van getuigen in de plaatselijke heerlijkheden. Zo bleven zowel de aard van de natuur als die van de plaatselijke bestuurders een onweerlegbaar stempel drukken op de jurisdictiegrenzen, in Gelre en elders.

¹ Zie bijvoorbeeld de karakterisering van Gelre als 'peripheral' in: R. Stein, *Magnanimous dukes and rising states. The unification of the Burgundian Netherlands, 1380-1480* (Oxford 2017) 14.

² J. Branch, *The cartographic state. Maps, territory, and the origins of sovereignty* (Cambridge 2013) 36-67; S. Elden, *The birth of territory* (Chicago & Londen 2013) 290-98.

³ D. L. Smail, *Imaginary cartographies. Possession and identity in late medieval Marseille* (Ithaca 1999).

⁴ '[T]he nature of jurisdiction as a process, requiring regular reformulation'. Daarnaast: '[U]nderstanding medieval jurisdictions as blocks of space can [...] lead to a rather simplistic way of explaining their interrelations': T. Johnson, 'The tree and the rod. Jurisdiction in late medieval England', *Past & Present* 237 (2017) 13-51, aldaar: 17, 24-25.

⁵ De kwesties over dit soort nieuwe stukken land ('opwassen' of 'middelzanden' en 'aanwassen' genaamd) zullen buiten beschouwing worden gelaten in dit artikel. Voor een recente, toegankelijke studie over dit natuurlijke fenomeen: W. Overmars, *Een Waal verhaal. 1500-1700, Emmerich Nijmegen. Historisch-morfologische atlas van de Rhein en de Waal* (Doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Amsterdam, 2020).

⁶ A. H. Martens van Sevenhoven, 'Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland vóór de invoering der Gemeentewet van 1851', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (1921) 1-50, aldaar: 4-7; A. S. De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten (1)', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 45 (1918) 45-107, aldaar: 72. Zie ook: M. Prins, 'Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795)', *Virtus - Journal of Nobility Studies* 22 (2015) 37-61, aldaar: 41; J. Kuys, *De ambtman in het Kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)* (Nijmegen 1987). In laatmiddeleeuws Gelre werd een onderscheid gemaakt tussen 'hoge heerlijkheden', waar de heer bevoegd was om lijfstraffen en zelfs executies uit te voeren in het kader van de criminele rechtspraak; en 'dagelijkse heerlijkheden', waar de heer enkel burgerlijke zaken mocht berechten en boetes mocht uitspreken: J. Kuys, 'Dagelijkse heerlijkheden in de Bommeler- en Tielerwaard tot omstreeks het midden van de zeventiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 70 (1978-1979) 1-35, aldaar: 1.

⁷ C. Wickham, 'Defining the seigneurie since the War', in: M. Bourin and P. Martínez Sopena (red.), *Pour une anthropologie du prélèvement seigneurial dans les campagnes médiévales (XIe-XIVe siècles). Réalités et représentations paysannes. Colloque tenu à Medina del Campo du 31 mai au 3 juin 2000* (Parijs 2004) 43-50.

⁸ Dit is een contrast met de historiografie over stedelijke ruimte, die sinds het begin van de 21ste eeuw een prominente sub-discipline is geworden. Zie bijvoorbeeld: M. Boone en M. Howell (red.), *The power of space in late medieval and early modern Europe. The cities of Italy, Northern France and the Low Countries* (Turnhout 2013).

⁹ Zie noot 5. In een abstracte zin zouden we kunnen spreken van opeenvolgende concentrische cirkels van autoriteit. Zie daarover: C. Carpenter, 'The Beauchamp affinity. A study of bastard feudalism at work', *English Historical Review* 95 (1980) 514-532, aldaar: 515.

¹⁰ P. Hoppenbrouwers, 'De middeleeuwse oorsprong van de dorpsgemeente in het noorden van het hertogdom Brabant', *Noorbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2001) 45-90, aldaar: 53-64; P. Hoppenbrouwers, 'Op zoek naar de 'kerels'. De dorpsgemeente in de dagen van graaf Floris V', in: D. de Boer, E. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996) 224-243, aldaar: 225-26.

-
- ¹¹ Zie bijvoorbeeld de landbrieven van de heerlijkheden Ammerzoden (1471) en Nederhemert (1487), waar men enkel in aanmerking kwam voor de schepenbank als men een stuk grond bezat dat qua oppervlakte of geldwaarde boven een vastgesteld minimum uitkwam: J. S. van Veen (red.), 'Landrechten van Ammerzoden', *Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht. Verslagen en mededeelingen* 4 (Den Haag 1903) 594-612, aldaar: 599 (5 'morgen', oftewel 4.25 ha); Arnhem, Gelders Archief (verder afgekort als GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 4346, fol. 313r ('ende zijn goet sall weert zijn hondert Phls. Burgh.^e schilden ende nijet min').
- ¹² GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 4346, f. 47r-v.
- ¹³ GldA, 0192 *ORA Ooij en Persingen*, inv. nr. 1 (ongefolieerd). Voor het inzweren van de richter, zie foto's 34 en 35 van dit gedigitaliseerde register op www.geldersarchief.nl.
- ¹⁴ B. van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries (500-1600)* (Oxford 2010) 16-17, 26.
- ¹⁵ B. Slicher van Bath, 'Hoven op de Veluwe', *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis. Geschreven ter gelegenheid van het vijftienvigjarig bestaan van de Studiekring voor de Geschiedenis van de Landbouw* (Wageningen 1964) 167-204. Zie vooral de kaart op p. 173.
- ¹⁶ B. van Bavel, 'The medieval origins of capitalism in the Low Countries', *BMGN - Low Countries Historical Review* 125 (2010) 45-79.
- ¹⁷ Over wegen op de Veluwe, zie: J. Oosterman, *Maria van Gelre, 1380-1429. Sporen in het landschap* (Nijmegen 2018) 69-70. Over de voordelen van watertransport: S. Epstein, *Freedom and growth. The rise of states and markets in Europe, 1300-1750* (Londen & New York 2001) 66-67.
- ¹⁸ J. J. S. Sloet en J. S. van Veen (ed.), *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen. Naar het oorspronkelijke handschrift. Het kwartier van Arnhem* (Arnhem 1917) 437-445; *ibidem.*, *Het kwartier van Nymegen* (Arnhem 1924) 801-808. Het aantal in leen uitgegeven 'heerlijkheden' en 'gerichten' in het kwartier van Nijmegen lag boven de vijftig, terwijl het kwartier van Arnhem (met de Veluwe) er nog geen tien telde.
- ¹⁹ De auteur heeft een publicatie in voorbereiding over de kwantitatieve evolutie van de Gelderse heerlijkheden (14^e-16^e eeuw), met inbegrip van de heerlijkheden die niet van de Gelderse landsheer werden gehouden. Zie ook: J. van der Meulen, 'Marginal might? The role of lordships in the territorial integrity of Guelders, c. 1325 – c. 1575', in: M. Damen en K. Overlaet (red.), *Constructing and representing territory in late medieval and early modern Europe* (Amsterdam 2020; te verschijnen).
- ²⁰ Langs de IJssel: de heerlijkheden Wilp, Nijenbeek, Sinderen, Middachten, Velp; langs de Rijn: de hoge heerlijkheden Doorwerth, Rosande en Roozendaal.
- ²¹ B. van Bavel, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300 – ca. 1570* (Hilversum 1999) 437-55.
- ²² B. Slicher van Bath, 'Studien betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de Middeleeuwen', *AAG Bijdragen* 11 (1941) 13-78, aldaar: 16-17, 23-25; Hoppenbrouwers, 'De middeleeuwse oorsprong van de dorpsgemeente', 53-60. Over *Grundherrschaft*: T. Reuter, 'Forms of lordship in German historiography', in: Bourin en Martínez Sopena (red.), *Pour une anthropologie du prelevement seigneurial*, 51-61, aldaar: 56.
- ²³ E. Thoen, 'A "commercial survival economy" in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages—19th century)', in: P. Hoppenbrouwers en J. L. van Zanden, *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages - 19th century) in light of the Brenner debate* (Turnhout 2001) 102-157, aldaar: 124-25.
- ²⁴ A. Noordzij, *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (Hilversum 2008), 46, 112-113.
- ²⁵ Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 597.
- ²⁶ GldA, 0002 *Leenkamer van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 115, 3-4 (dit register hanteert paginanummers in plaats van de meer gebruikelijke folionummering).
- ²⁷ '[D]at Ghijsbert, heer tot Hemert, daer poet [een grenspaal] hevet doen setten in den weert, welke poet syn syn ende bliven zullen. Ende die heerlicheyt totter dijc t'avelinc toe [tot aan de berm], dat is te weten totten eykenen pael toe; ende wes daer beneden is van weerts weghe; ende voert alle vischerien ende aenval van den dijc totten rumende stroem toe; dat sal Ghijsbert vorsc. hebben ende behouden. Ende dan, datter boven die poete vorsc. gheleghe is van heerlicheden, vischerien of aenvals, dat sal Jan [here van Ammersoyen] hebben, ende die scou ende heerlicheit tot Lambert Goyertsoens dijc toe; dat is te weten, daer Ghijs Derricsoens dijc af gheet [...]': GldA, 0372 *Huis Ammerzoden*, inv. nr. 1 (charter van 19 juli 1430).
- ²⁸ 's-Heerenberg, Archief Huis Bergh (verder afgekort als AHB), 0124 *Huis Bergh (828) 1227-1842*, inv. nr. 4947 (charter van 1462).
- ²⁹ *Ibidem.*

³⁰ '[L]es bornes et limites (tant anciennes que modernes) de laditte seigneurie [...] suivant le proces verbal qui en a esté dressé par Mr. Optenor, le 12 de Mars 1672, en presence des anciens du Païs et tesmoins, nommés et signes audit proces verbal [...]': GldA, 0383 *Huis Doorwerth*, inv. nr. 25, 1, 3.

³¹ 'Nota: quand ce haitre sera mort ou que les vents l'auroient abattu, les limites se reconnoitront a cet endroit la aux derniers baliveaux de chesne que Son Altesse a fait laisser cette année dans la parcelle de bois taillis nommé "Houmoets Hegge": Ibidem, 3.

³² Voor een tegenvoorbeeld, waarbij verschillende partijen een eigen vocabulaire inzetten om rechtsclaims te bestendigen, zie: D. L. Smail, 'The linguistic cartography of property and power in late medieval Marseille', in: B. Hanawalt en Michal Kobialka (red.), *Medieval practices of space* (Minneapolis 2000), 37-63.

³³ *Website Gelders Archief*, 'Inleiding tot het Archief van het Hof van Gelre en Zutphen', door A. J. Maris, www.geldersarchief.nl (laatst geraadpleegd, 27 maart 2020).

³⁴ GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 4936/1, eerste stuk (ongefolieerd).

³⁵ GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 4930/15, eerste stuk, tweede stuk (beide ongefolieerd)

³⁶ Johnson, 'The tree and the rod', 36-37.

³⁷ Ibidem, 40-41.

³⁸ GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 4930/15, depositie van 23 mei 1547.

³⁹ [A]ls huere voirscr. man seliger in dootsnoot lach, dat doen by hem gecomen is [...] den pastoer tot Kesteren [...] Ende heeft hem rechtz voer oft na 't ministreren van den heyligen olye gebeden oft hy der kerken van Kesteren vergonnen wolde, eeuwelic ende erffelic, alsulcke willigen als de kerkmeesters der voirscr. kerke daer bevorens mit zynen consente gepoot hadden opte noortzyde van den Alden Ryn. Dat den voirscr. hueren man, oprichtende zyn hooft, den voirscr. pastoer daerop antwoerden aldus: "Her pastoer, ick en mach niet geven dat my niet en is; doch wes ghy aen mynen heere van Pallant verwerven condit, des ben ick u goetgunre": GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 4930/15, depositie van 5 mei 1547.

⁴⁰ GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 814/3423a (brief van vóór 29 maart 1557).

⁴¹ '[V]oir andtwoirde by u sije beseget geweest dat noch u vader noch uwe alde vader gheen schattinge gegeven off betaelt, und dat sullick hondert unde eene gulden als ghy algereets gegeven der Landschap voir een geschenck heddet': GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 817/4315 (brief van 24 januari 1561).

⁴² GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 813 (twee brieven van 11 juni 1556); inv. nr. 814 (brief van 18 februari 1557).

⁴³ GldA, 0372 *Huis Ammerzoden*, inv. nr. 65, fols. 10v, 12v (33 gulden in totaal), 14r ('van der scattinge ontfangen de somme van – XLII £ XVI st').

⁴⁴ '[H]efft gedachte heer tot Oij [...] den vurs. Arndt van Sellar in den onfanck unde possessien bavengenempt hoffstat unde bongardt turbiert unde bespierungh gedaen, t'weten syne beesten uuyt der weijden gedreven unde anders, sustinerende unde seggende die hoffstat unde bongardt in synre heerlicheyt gelegen wesende quemen hem as rechten waeren possessor *de iure* toe'. Vervolgens bleek dat deze boomgaard helemaal niet in de heerlijkheid van Ooij lag, 'nae welcker gegangen verklaringh die here van Oij sich mit Arnt van Stellar in der fruntlicheijt vereenicht unde hem by zeykeren appointemente die aingetougen hoffstat unde bongardt affgengolden unde gekofft hefft, alsoe dat zy die voirtz gheen twist, schelongh ofte onmisstant derhalve meer gehadt en hebben': GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 814/3423a (brief van < 29 maart 1557).

⁴⁵ T. Lambrecht, 'Stierenzaad en een stuk kaas. Boeren, heren en karweien in Vlaanderen en Brabant tijdens de Late Middeleeuwen', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 33 (2019) 140-150, aldaar: 147-48.

⁴⁶ J. Cummins, *The hound and the hawk. The art of medieval hunting* (Londen 1988) 1-11.

⁴⁷ GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 4916/33, specifiek de stukken gemarkeerd met de letters 'B' en 'H'.

⁴⁸ Ibidem, stuk 'A'.

⁴⁹ Een kaart van vóór 8 april 1620 betiteld deze zijtak nog steeds als 'Oude Wael *modo* Oÿse Water': GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 5079/12.

⁵⁰ GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 4916/33, stuk 'A'.

⁵¹ 'Bedunckt mij nochtans dat angemerckt die qualiteit unde complexie van den persoin baivengemeldes heren tot Oij, nijet nae strengheyt der rigoer der rechte, sonder waell guedelick, de saick noch aingesien werden': GldA, 0124 *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 814/3423a.